DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-18

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Ковбан Андрій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

Відновне правосуддя в системі захисту прав дитини в умовах збройної агресії постає як гуманна альтернатива традиційному каральному підходу, орієнтуючись передусім на реабілітацію дитини та відшкодування завданої шкоди[713]. В основі цієї філософії лежить діалог між правопорушником і потерпілим за участю професійного медіатора, що дозволяє неповнолітньому усвідомити наслідки своїх дій без таврування судимістю[714]. Особливої актуальності цей механізм набуває під час війни, коли деструктивна поведінка молоді часто стає наслідком пережитого стресу, втрати стабільності або глибокої психологічної травми[715]. Замість ізоляції дитини від суспільства, програма пропонує їй пройти шлях виправлення через психологічну допомогу та соціальну інтеграцію, що запобігає подальшій криміналізації покоління, яке вже постраждало від бойових дій[716].

Впровадження такого підходу дозволяє правоохоронній системі діяти більш гнучко, враховуючи статус внутрішньо переміщених осіб або складні життєві обставини, в яких опинилася родина дитини[717]. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу

[713] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[714] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19

[715] Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#n38

[716] Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2028 року : Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 708-2025-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-р#n17

[717] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

та Закону України «Про медіацію» (прокурор чи суд можуть роз'яснити сторонам право звернутися до процедури медіації або запропонувати її), розпочинається процес глибокої виховної роботи, де головною умовою є щире каяття та виконання зобов'язань перед потерпілою стороною[718]. Це не лише забезпечує швидке відновлення справедливості для постраждалих, а й дає неповнолітньому шанс на майбутнє в правовому полі. Таким чином, відновне правосуддя стає критично важливим елементом національної безпеки та соціальної стійкості, оскільки воно зберігає людський потенціал країни навіть у найтемніші часи, перетворюючи юридичний конфлікт на можливість для примирення та особистісного росту дитини.

1 Особливості відновного правосуддя, що застосовні до неповнолітніх

Відновне правосуддя становить собою фундаментальну зміну парадигми в юридичній науці та практиці, де на перше місце виходить не каральна сила закону, а зцілення соціальних ран. Замість традиційного фокуса на встановленні провини та призначенні ізоляції, цей підхід розглядає правопорушення як розрив людських стосунків, який потребує активного виправлення[719]. Центральним елементом тут стає безпосередній діалог між сторонами, де потерпілий отримує змогу бути почутим, а правопорушник стикається з реальними наслідками своїх дій, що спонукає його до щирого каяття та відповідальності. Відновний підхід кардинально відрізняється від каральної моделі тим, що він не залишає учасників конфлікту наодинці з їхніми травмами чи правовими наслідками[720]. У процесі відновлення особлива увага приділяється психічному стану людини та поверненню відчуття безпеки в громаді. Правопорушник у цій системі не є пасивним суб'єктом, який

[718] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19

[719] General comment № 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child

[720] UN Approach to Justice for Children: Guidance Note of the Secretary-General (September 2008). URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Guidance_Note_of_the_SG_UN_Approach_to_Justice_for_Children.pdf

просто очікує на вирок, він стає активним учасником процесу репарації, що передбачає добровільне усунення завданої шкоди та роботу над відновленням довіри оточення.

Попри складність термінологічної адаптації в різних мовах, суть концепції залишається незмінною в прагненні знайти гармонійний баланс між інтересами особистості та суспільства[721]. Відновний процес спрямований на те, щоб вийти за межі сухого юридичного протоколу та досягти результату, який допоможе потерпілому знайти заспокоєння, а правопорушнику – успішно реінтегруватися в соціум без ризику повторного вчинення злочину.

Відновне правосуддя пропонує принципово інший погляд на природу злочину, розглядаючи його не як абстрактне порушення букви закону, а як реальну шкоду, завдану конкретній людині та її оточенню[722]. В центрі цієї філософії стоять фундаментальні цінності: право кожного бути почутим у своїй справі, безумовна повага до людської гідності, толерантність та прагнення до миру. На відміну від каральної системи, де держава виступає головним арбітром, відновний підхід повертає право вирішення конфлікту безпосередньо його учасникам, створюючи безпечний простір для відкритого діалогу[723].

Ключовим завданням тут стає не ізоляція правопорушника, а зцілення наслідків конфлікту. Це передбачає глибоку роботу над відновленням психічного стану як потерпілого, так і того, хто вчинив правопорушення[724]. Медіатор допомагає сторонам побачити за сухими статтями кодексу живу людину: потерпілий отримує можливість висловити свій біль та потреби, що стає основою для його психологічного відновлення, а правопорушник стикається з реальним впливом своїх дій. Такий фокус на особистості, а не на формальній забороні, перетворює кримінальний акт із юридичного факту на етичний виклик, який потребує активного виправлення[725].

[721] Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 444 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05

[722] Justice in Matters Involving Children in Conflict with the Law: Model Law on Juvenile Justice and Related Commentary / United Nations Office on Drugs and Crime. New York : United Nations, 2013. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Justice_Matters_Involving-Web_version.pdf

[723] Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System: Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

[724] Бліхар В. С., Дробиняк О. В. Філософсько-правовий аналіз інституту ювенальної юстиції : монографія. Хмельницький : ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 320 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3557

[725] Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 444 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05

Особлива роль у цьому процесі відведена концепції відповідальності. Відновний підхід ґрунтується на тому, що справжнє виправлення неможливе через примусове покарання, а лише через усвідомлене прийняття провини та дії, спрямовані на компенсацію шкоди. Правопорушник, усуваючи наслідки свого вчинку, отримує шанс відновити розірвані соціальні зв'язки та повернутися до громади як повноцінний її член. У такий спосіб задоволення потреб потерпілого стає точкою відліку для побудови порозуміння, що в перспективі запобігає новим правопорушенням та сприяє формуванню безпечного суспільства, заснованого на взаємоповазі.

Застосування відновного підходу до неповнолітніх набуває особливого значення, оскільки в центрі уваги опиняється не лише компенсація шкоди, а й виховний потенціал та майбутнє дитини[726]. У правосудді щодо дітей цей метод базується на розумінні того, що підліткова злочинність часто є наслідком несформованої соціальної відповідальності або складних життєвих обставин, а не остаточно сформованої кримінальної спрямованості особистості[727]. Участь у вирішенні власної справи дає підлітку унікальну можливість усвідомити реальність завданого болю, що є значно ефективнішим за формальний судовий вирок, який часто сприймається молодим правопорушником лише як зовнішній тиск[728].

Людська гідність та повага стають ключовими інструментами медіатора в роботі з неповнолітніми, адже каральна система часто стигматизує дитину, закріплюючи за нею роль злочинця[729]. Відновний підхід, навпаки, відокремлює вчинок від особистості, дозволяючи підлітку зберегти самоповагу через визнання своєї помилки та активні дії задля її виправлення[730]. Це допомагає відновити психічний стан як потерпілого, який перестає відчувати себе безпорадною жертвою, так і правопорушника, який позбувається руйнівного почуття ізоляції та страху перед системою. У процесі медіації за участю неповнолітніх акцент на інтересах потерпілого допомагає дитині розвинути емпатію, адже вона бачить перед

[726] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[727] Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://regulation.gov.ua/documents/id124569

[728] General comment № 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child

[729] Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства (T. and V. v. United Kingdom). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text

[730] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: https://rm.coe.int/16804c2188

собою не статтю кодексу, а людину, якій завдано моральної чи фізичної шкоди. Одночасно з цим медіатор працює над відновленням розірваних соціальних зв'язків підлітка, залучаючи до процесу його соціальне оточення – батьків, вчителів чи громаду[731]. Таке залучення створює безпечне середовище для прийняття відповідальності, де метою є не помста, а порозуміння та мир.

Зрештою, для неповнолітніх відновний результат полягає не лише у відшкодуванні збитків, а й у глибокій трансформації поведінки[732]. Усвідомлення недопустимості подібних вчинків у майбутньому відбувається через добровільне зобов'язання виправити ситуацію, що закладає фундамент для повноцінної реінтеграції підлітка в суспільство[733]. Таким чином, відновне правосуддя виконує свою головну місію – розірвати коло насильства та дати дитині шанс на свідоме життя без кримінального майбутнього.

Відновний підхід у роботі з неповнолітніми базується на принципі «наснаження» (empowerment), що кардинально змінює роль дитини в системі правосуддя[734]. Традиційно неповнолітній правопорушник сприймається лише як об'єкт виховного чи карального впливу, за якого рішення приймають дорослі: судді, прокурори або соціальні працівники. Однак відновна модель стверджує, що саме учасники конфлікту – підліток та потерпілий – є найбільш обізнаними з усіма нюансами ситуації, а отже, володіють найбільшим потенціалом для її конструктивного розв'язання[735].

Залучення неповнолітнього до активного прийняття рішень має величезний виховний ефект. Коли підліток не просто вислуховує вирок, а бере на себе відповідальність за розробку плану виправлення помилок, він перестає бути пасивним спостерігачем. Це формує в нього відчуття суб'єктності та власної значущості: дитина розуміє, що її думка важлива, а її дії можуть реально змінити ситуацію на краще[736]. Такий досвід стає

[731] Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх : Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

[732] Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://regulation.gov.ua/documents/id124569

[733] General comment № 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child

[734] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: https://rm.coe.int/16804c2188

[735] Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System : Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

[736] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

фундаментом для розвитку громадянської відповідальності та правосвідомості, оскільки рішення, прийняте самостійно, виконується значно сумлінніше, ніж нав'язане ззовні[737].

Роль дорослих професіоналів у цьому процесі стає допоміжною. Медіатори, психологи чи юристи не пропонують готових рецептів і не диктують умови угоди. Їхня місія – створити безпечне та рівноправне середовище, де підліток зможе висловитися, не боячись надмірного тиску чи осуду. Професіонал виступає архітектором діалогу, який допомагає сторонам розкрити їхній внутрішній потенціал для примирення. Для неповнолітнього це означає можливість перейти від позиції захисної агресії до щирого усвідомлення шкоди, що є критично важливим для його подальшого психологічного розвитку.

Зрештою, відновний підхід розглядає конфлікт за участю дитини як складний життєвий досвід, з якого вона має вийти більш зрілою. Замість того, щоб просто зафіксувати факт порушення правил, система дає підлітку інструменти для самостійного відновлення миру в громаді[738]. Це не лише забезпечує ефективне виконання досягнутих домовленостей, а й створює умови для успішної реінтеграції неповнолітнього, запобігаючи його подальшій криміналізації та допомагаючи відновити соціальні зв'язки, які були порушені правопорушенням[739].

Роль громади та найближчого соціального оточення є критичним фактором у відновному правосудді, особливо коли мова йде про неповнолітніх[740]. Для дитини громада – це не абстрактне поняття, а конкретні люди: батьки, вчителі, тренери, друзі та сусіди[741]. Саме це мікросередовище має найбільший вплив на формування цінностей підлітка та його здатність усвідомити наслідки своїх вчинків. Відновний підхід активізує ці ресурси, перетворюючи оточення з пасивних спостерігачів або критиків на активну систему підтримки[742].

---

[737] Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 444 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05

[738] Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System : Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

[739] Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://regulation.gov.ua/documents/id124569

[740] Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх : Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

[741] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[742] United Nations Model Strategies and Practical Measures on the Elimination of Violence against Children in the Field of Crime Prevention and Criminal Justice: Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2014. URL: https://www.refworld.org/ru/legal/resolution/unga/2015/ru/103665

У випадках із неповнолітніми залучення громади допомагає уникнути соціальної ізоляції, яка часто стає поштовхом до повторних злочинів. Коли близьке оточення бере участь у процесі розв'язання конфлікту, воно не просто контролює дитину, а надає їй необхідну опору. Підтримка з боку значущих дорослих допомагає підлітку пройти через складний процес прийняття відповідальності, не втрачаючи при цьому відчуття власної гідності. Громада в цьому контексті виступає гарантом того, що після виправлення помилки підліток буде прийнятий назад, а не залишиться з тавром «злочинця».

Активізація ресурсів громади дозволяє створювати індивідуальні плани реабілітації, які враховують реальні потреби дитини. Наприклад, замість формальних заходів, члени громади можуть запропонувати підлітку участь у корисних проєктах, спортивних секціях або надати менторську допомогу. Це «наснаження» громади означає, що суспільство бере на себе колективну відповідальність за виховання та інтеграцію своїх молодих членів, визнаючи, що кримінальний конфлікт – це спільна проблема, яка потребує спільного рішення.

Зрештою, участь соціального оточення створює безпечне середовище для потерпілого, який бачить, що громада засуджує вчинок, але готова працювати над відновленням справедливості. Для неповнолітнього правопорушника такий підхід стає потужним уроком соціальної солідарності: він бачить, що його дії вплинули на багатьох людей, але водночас відчуває, що ці ж люди готові допомогти йому змінити життя на краще. Таким чином, громада стає не лише місцем, де стався конфлікт, а й головним цілющим простором для його подолання.

Застосування відновного підходу до неповнолітніх базується на розумінні того, що дитинство та юність – це період активного навчання, де помилка є невід'ємною частиною соціалізації, а не остаточним вироком. У традиційному правосудді пошук «винного» часто перетворюється на змагальний процес, де підліток змушений захищатися, заперечувати провину або закриватися в собі. Відновний підхід, навпаки, зміщує фокус із юридичного ярлика на суть людських стосунків, створюючи простір, де замість страху перед покаранням панує прагнення до порозуміння.

Для неповнолітнього можливість визнати помилку без ризику бути миттєво відкинутим суспільством є критично важливою для формування здорової психіки[743]. Коли медіатор допомагає учасникам зосередитися

[743] Справа «Свершов проти України» (Заява № 35231/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_428#Text

на розв'язанні конфлікту, він створює умови для неповнолітнього конструктивним способам подолання кризових ситуацій. Це перетворює кримінальний або міжособистісний інцидент на потужний інструмент особистісного розвитку: дитина вчиться аналізувати свої дії, співпереживати іншій стороні та шукати вихід, який задовольнить усіх. Такий досвід стає «щепленням» від майбутніх правопорушень, адже він базується на внутрішньому переконанні, а не на зовнішньому тиску.

У межах відновної зустрічі конфлікт розглядається не як тупикова ситуація, а як точка трансформації. Для неповнолітнього правопорушника це шанс продемонструвати зрілість, виправивши вчинене, а для потерпілого – можливість побачити в підлітку людину, що оступилася, а не ворога. Це сприяє зняттю напруги та покращенню міжособистісних стосунків у майбутньому, що особливо важливо, якщо учасники живуть в одній громаді чи навчаються в одній школі. Зрештою, відновний підхід інвестує в майбутнє дитини. Замість того, щоб витрачати ресурси на доведення вини в процесі, що часто травмує, система спрямовує зусилля на те, щоб кожен учасник вийшов із ситуації з новими соціальними навичками. Порозуміння, досягнуте через щирий діалог, дає підлітку відчуття, що він здатний змінюватися та бути корисним суспільству, попри скоєну помилку. Це закладає фундамент для життя, заснованого на взаємоповазі та відповідальному ставленні до оточуючих.

Відновне правосуддя щодо неповнолітніх – це не просто гуманна альтернатива суду, а цілісна педагогічна та соціальна стратегія, спрямована на запобігання криміналізації молодого покоління. Коли ми говоримо про «відновний процес» у контексті дітей, ми маємо на увазі створення особливої екосистеми, де помилка підлітка розглядається як сигнал про розрив його зв'язків із суспільством, а не лише як юридичний факт, що потребує санкції.

У центрі відновного процесу стоїть ідея суб'єктності. У традиційній системі дитина часто почувається безпорадною перед лицем закону: за неї говорять адвокати, її долю вирішують судді, а сама вона лише очікує покарання. Відновний підхід, навпаки, повертає підлітку голос. Коли дитина стає активним учасником медіації чи «кола правосуддя», вона змушена вийти з позиції психологічного захисту. Це момент істини, де замість формального визнання провини відбувається глибоке усвідомлення того, що її вчинок – це біль іншої людини. Для неповнолітніх, чия емпатія ще перебуває в стадії формування, такий живий досвід є набагато цінніше за будь-які лекції про правослухняність.

Особливістю застосування відновних практик до дітей є розширення кола учасників. Резолюція ЕКОСОР наголошує на важливості залучення

осіб, зачеплених злочином[744]. Для підлітка це означає присутність батьків, які часто страждають не менше за потерпілих, або вчителів, які бачать потенціал дитини поза межами правопорушення. Громада тут виступає не як каральний орган, а як мережа підтримки. Вона створює умови, за яких підліток може виправити шкоду – наприклад, через волонтерську роботу або конкретну допомогу потерпілому – і водночас відчути, що шлях до повернення в соціум для нього відкритий. Це нівелює ризик «стигматизації», коли тавро злочинця штовхає дитину назад у кримінальне середовище.

Результатом відновного процесу є угода, але вона не є фіналом, а лише початком зцілення. Для неповнолітнього виконання умов такої угоди – це іспит на зрілість. Коли дитина добровільно відшкодовує збитки або вибачається, вона відновлює власну гідність. Вона бачить, що здатна бути творцем позитивних змін, а не лише руйнівником. Це формує внутрішній моральний компас, який працює значно ефективніше, ніж страх перед колонією.

Нейтральна третя сторона – медіатор – у роботі з молоддю виконує роль фасилітатора, який стежить за балансом сил. Підлітки часто вразливі до тиску дорослих, тому завдання фахівця – забезпечити, щоб рішення дитини було добровільним і усвідомленим. Медіатор допомагає перекласти юридичні терміни на мову людських почуттів і потреб, перетворюючи конфлікт на простір для навчання. Таким чином, відновне правосуддя виконує свою головну місію в житті неповнолітнього: воно не карає за минуле, а інвестує в майбутнє, відновлюючи справедливість через відповідальність, мир та порозуміння.

2 Принципи та співробітництво в сфері відновного правосуддя

Регіональний аспект міжнародної взаємодії у царині ювенальної юстиції чітко простежується на прикладі діяльності Ради Європи. Зокрема, у листопаді 2010 року Комітет Міністрів РЄ затвердив Керівні засади правосуддя, дружнього до дитини. Цей документ акумулював положення низки попередніх напрацювань організації, серед яких – Рекомендації РЄ № 20 (2003) та № 2 (2006) щодо протидії підлітковій злочинності й застосування Європейських тюремних правил, а також Рекомендація КМРЄ № 11 (2008)

[744] Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System : Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

стосовно правил поводження з неповнолітніми правопорушниками. Попри те, що Керівні засади мають статус джерела «м'якого права» і не є прямо обов'язковими, членство України в Раді Європи вимагає детального аналізу цього акта як з боку вітчизняних законотворців, так і в колі науковців.

Юстиція, дружня до дитини, докорінно змінює класичне уявлення про правосуддя, перетворюючи дитину з пасивного об'єкта судового розгляду на повноцінного та суб'єктного учасника процесу. Цей підхід базується на визнанні того, що кожна дитина володіє невід'ємною людською гідністю та власними правами, які державна система зобов'язана поважати на кожному етапі взаємодії. Ключовим рушієм цієї філософії є принцип участі, який проголошує безумовне право дитини бути почутою у будь-якій справі, що безпосередньо стосується її майбутнього[745]. Врахування думки дитини більше не є добровільним вибором дорослих, а стає обов'язковим правовим стандартом, який змушує систему зважати на дитячі погляди при прийнятті остаточних рішень. Щоб така участь була реальною, а не формальною, правосуддя змушене повністю адаптуватися під вікові та психологічні потреби дитини. Це передбачає кардинальну відмову від складної юридичної термінології на користь простої та зрозумілої мови, щоб дитина чітко усвідомлювала суть процедур і свої права. Окрім того, суворі кабінети та зали засідань замінюються безпечним, спеціально облаштованим середовищем, де спілкування відбувається у нетравматичній атмосфері, часто за участі психологів. Важливою умовою дружнього правосуддя є також його підвищена оперативність та сувора конфіденційність. Оскільки діти сприймають час набагато гостріше за дорослих, затягування розгляду справ є неприпустимим, а захист особистого й сімейного життя від публічного розголосу стає надійною парасолькою для репутації дитини[746]. У підсумку, всі ці зусилля спрямовані на досягнення головної мети – захистити дитину від так званої вторинної віктимізації, гарантуючи, що сам процес пошуку справедливості не завдасть їй нової, ще глибшої психологічної травми.

Принцип участі, закріплений у Конвенції ООН про права дитини, кардинально змінює роль неповнолітніх у правосудді, перетворюючи їх із пасивних об'єктів розгляду на активних суб'єктів права[747]. Цей стандарт означає, що дитина більше не є просто стороннім спостерігачем, чию долю

[745] Декларація прав дитини, Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

[746] Європейська конвенція про здійснення прав дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

[747] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

вирішують виключно дорослі, а стає повноцінною стороною процесу, чий голос має реальну юридичну вагу. Справжня реалізація цього принципу починається з гарантування інформаційної доступності правосуддя. Дитина має безумовне право бути детально поінформованою про свої права, а також чітко розуміти суть, правила та можливі наслідки процедури, в яку вона залучена. Разом із цим правосуддя забезпечує їй реальний, безперешкодний доступ до органів суду та обов'язкове надання кваліфікованої юридичної консультації, адаптованої до її вікового сприйняття.

Центральним елементом участі є безпосереднє право дитини бути вислуханою в ході процесу, тобто мати можливість особисто висловити власну позицію чи розповісти свою версію подій. Проте принцип участі не обмежується лише наданням слова; він вимагає від суддів та правоохоронців глибокої поваги до точки зору дитини. Це означає, що дорослі зобов'язані не просто вислухати дитину для проформи, а серйозно зважити її думку, оцінюючи її крізь призму віку, рівня зрілості та здатності дитини самостійно формулювати свої погляди. Принцип дотримання найкращих інтересів дитини вимагає від системи правосуддя глибинного переосмислення кожної справи, де ключовим орієнтиром стає благополуччя неповнолітнього, а не лише сухе дотримання процесуальних норм. Будь-яке провадження, незалежно від його складності, має оцінюватися крізь призму того, яке рішення принесе дитині найбільше користі та захистить її від шкоди. При цьому визначення «найкращих інтересів» не може відбуватися виключно на розсуд дорослих чи за зачиненими дверима кабінетів, адже воно обов'язково передбачає належне та серйозне врахування власних поглядів і думок самої дитини. Протягом усього процесу такі фундаментальні цінності, як людська гідність, свобода та рівне ставлення, залишаються недоторканними стандартами, які державні інституції зобов'язані забезпечувати безперервно[748]. Впровадження цього принципу змушує органи юстиції відмовитися від вузького юридичного погляду на користь комплексного підходу, який охоплює всі сфери життя дитини. Судді, слідчі та соціальні працівники мають діяти як єдина мережа безпеки, що захищає не лише правовий статус неповнолітнього, а й його психологічне та тілесне здоров'я, а також соціальні та економічні інтереси. Система повинна бачити перед собою живу дитину в усій складності її життєвих обставин, а не просто номер справи чи сторінку в протоколі.

Особливо гостро ця гуманістична філософія проявляється у ставленні до дітей, які самі вчинили правопорушення. Дружнє правосуддя категорично забороняє зводити реакцію держави виключно до ізоляції,

[748] Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

обмежень чи жорстокого покарання. Замість каральної моделі на перше місце виходить виховна та реабілітаційна складова. Держава зобов'язується надати такій дитині всебічну правову, соціальну та психологічну допомогу, а також безумовно гарантувати її базові права на охорону здоров'я та отримання освіти, допомагаючи їй виправити помилки та успішно повернутися до повноцінного життя в суспільстві.

Принцип поваги до гідності дитини встановлює гуманістичний стандарт, згідно з яким уся система юстиції має діяти на засадах турботи, чесності та глибокого співчуття. Будь-яка юридична чи адміністративна процедура повинна будуватися навколо особистості неповнолітнього, вимагаючи від дорослих особливої уваги до його поточної життєвої ситуації, загального добробуту та специфічних вікових чи психологічних потреб. У центрі цього підходу перебуває безумовний захист фізичної та психічної цілісності дитини, що повністю виключає будь-які прояви грубості, тиску чи зневаги, здатні травмувати її особистість. Важливою рисою цього принципу є його абсолютна універсальність та безумовність. Повага до гідності не є привілеєм, який дитина має заслужити, тому належне ставлення гарантується їй незалежно від причин, через які вона опинилася в полі зору правоохоронних чи судових органів. Система зобов'язана поводитися з дитиною однаково гідно та чуйно, безвідносно до її процесуального статусу – чи є вона жертвою обставин, свідком, чи сама вчинила правопорушення, – а також попри рівень її цивільної дієздатності чи вік. Навіть у ситуаціях, що вимагають суворого правового втручання, людська гідність дитини залишається недоторканною цінністю, яку держава зобов'язана оберігати щонайперше[749].

Система правосуддя зобов'язана проявляти однакову турботу та чуйність до будь-якої дитини, незалежно від того, у якому статусі вона опинилася – чи це підліток, який переступив закон, чи жертва злочину, чи просто свідок подій. Держава має протягнути руку допомоги кожній дитині, яка опинилася у складних життєвих обставинах. У такій системі немає місця грубості, зневажливому ставленню чи залякуванню, а будь-які катування чи приниження є абсолютно протизаконними. Окрім того, усі юридичні процедури мають відбуватися максимально швидко, щоб не виснажувати дитячу психіку довгим очікуванням. Коли мова йде про постраждалих дітей або свідків, головне завдання – захистити їх від повторного стресу. Чудовим прикладом такого дбайливого підходу є дистанційний допит через відеозв'язок. Дитину не змушують заходити

[749] Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

до суворої зали засідань і дивитися в очі своєму кривднику. Натомість вона перебуває у затишній сусідній кімнаті й спілкується лише із суддею через екран, що дозволяє уникнути нових душевних травм та страху.

Дружнє правосуддя гарантує, що жодна дитина не може бути обмежена у своїх правах через колір шкіри, стать, мову, релігійні погляди, матеріальне становище родини чи будь-які інші ознаки. Водночас система має бути особливо уважною до тих, хто через життєві обставини є найбільш беззахисним. Додаткової підтримки та спеціальних програм захисту часто потребують діти-сироти, які виховуються в інтернатах, діти з інвалідністю, безпритульні, а також юні біженці чи мігранти, які опинилися в чужій країні без супроводу батьків. Для них юстиція має стати не каральним органом, а надійним щитом.

Міжнародні Керівні принципи пропонують комплексну дорожню карту для розбудови сучасної системи ювенальної юстиції, яка охоплює абсолютно всі категорії дітей, чиї шляхи перетинаються із законом. Незалежно від того, чи йдеться про неповнолітніх правопорушників, свідків подій чи жертв злочинів, ці стандарти вимагають гарантування їхніх прав на кожному етапі взаємодії з державою. Для України реформування цієї сфери є не просто внутрішнім вибором, а виконанням чітких міжнародних зобов'язань, сформованих відповідно до рекомендацій Комітету ООН з прав дитини. Для успішного оновлення вітчизняної системи правосуддя необхідні глибокі та всебічні трансформації. Цей процес вимагає не лише точкових змін у чинному законодавстві чи створення нових організаційних структур, а й повної перебудови системи підготовки кадрів, включаючи суддів, слідчих, прокурорів та психологів. Проте, чи не найважчим та найважливішим завданням на цьому шляху залишається ментальний зсув, а саме остаточне викорінення застарілих радянських стереотипів щодо методів протидії дитячій злочинності та захисту дітей, які постраждали від протиправних дій.

Вагому підтримку у цих глобальних змінах надає Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), який опікується правами дітей ще з середини минулого століття. Міжнародна діяльність цієї організації забезпечує потужну аналітичну базу для реформ завдяки проведенню масштабних досліджень, порівняльних аналізів та організації експертних нарад на регіональному й міжрегіональному рівнях. Постійне наповнення глобального банку даних щодо правового становища підлітків і дітей у сучасному світі дозволяє країнам, зокрема й Україні, спиратися на перевірений світовий досвід та будувати правосуддя, яке є дійсно гуманним і безпечним для підростаючого покоління.

Розширення практики відновного правосуддя в умовах війни дозволяє глибше інтегрувати правовий захист із психосоціальною підтримкою. Коли ми говоримо про захист прав дитини, важливо розуміти, що в умовах агресії традиційна юстиція часто виявляється занадто неповороткою або надмірно суворою до підлітків, чия поведінка є «криком про допомогу». Відновний підхід перетворює правове поле на простір для терапії та виправлення помилок, де кожен учасник процесу отримує шанс на зцілення. Це особливо важливо для дітей, які перебувають у стані перманентного стресу, адже їхні вчинки часто продиктовані не злим умислом, а дефіцитом безпеки та базових ресурсів.

Для кращого розуміння варто розглянути конкретні сценарії, які демонструють силу цього методу в сучасних реаліях України і виконують певні завдання. Уявімо ситуацію, коли підліток-переселенець, який нещодавно переїхав із зони активних бойових дій до іншої області, вчинив дрібну крадіжку техніки в місцевому магазині. Замість того, щоб розпочати судове переслідування, яке призведе до отримання судимості та ще більшої маргіналізації дитини, прокурор пропонує програму відновлення. Під час медіації з'ясовується, що підліток намагався продати річ, аби купити ліки для хворої матері, оскільки родина ще не отримала виплат. Результатом угоди стає не тюремний термін, а волонтерська допомога підлітка в цьому ж магазині протягом місяця (наприклад, розвантаження товару) та залучення сім'ї до місцевої благодійної організації, яка бере їх під опіку. Дитина усвідомлює провину, власник магазину отримує компенсацію та помічника, а соціальна напруга в громаді зникає.

Інший випадок може стосуватися кібербулінгу або поширення мови ворожнечі в соціальних мережах, що часто трапляється серед підлітків на фоні війни[750]. Неповнолітній міг опублікувати образливий контент щодо іншої дитини через розбіжності в поглядах або особисту неприязнь, що підпадає під адміністративну чи навіть кримінальну відповідальність[751]. Відновне правосуддя тут спрацьовує через зустріч «віч-на-віч», де кривдник бачить реальний біль жертви. Угодою може стати спільна участь у тренінгу з цифрової грамотності або створення підлітком просвітницького відео про небезпеку булінгу для своєї школи. Це не лише захищає права потерпілої дитини на гідність, а й змінює світогляд правопорушника[752].

[750] Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

[751] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[752] Там само.

Розглянемо випадок вандалізму, коли група підлітків пошкодила пам'ятник або громадський простір у парку. В умовах війни громади дуже болісно реагують на руйнування майна. Через програму відновного правосуддя підлітки за згодою батьків і рішення суду, беруть участь у відновленні об'єкта: фарбуванні, прибиранні території або висадці дерев навколо. Така праця створює відчуття власності та відповідальності за простір, у якому вони живуть. Дитина бачить результат своєї праці замість стін виховної колонії, що формує в неї стійку відразу до повторних правопорушень.

Таким чином, відновне правосуддя в системі захисту прав дитини забезпечує індивідуальний підхід, який неможливий у стандартному судовому процесі. Воно дозволяє перетворити негативний досвід правопорушення на урок відповідальності, що є життєво необхідним для формування здорового суспільства в післявоєнний період. Держава, яка обирає шлях відновлення, а не покарання для своїх дітей, інвестує в майбутню стабільність і соціальну злагоду.

Висновки

Відновне правосуддя в системі захисту прав дитини в умовах збройної агресії постає не як каральний механізм, а як гуманістична філософія, спрямована на зцілення дитячої психіки та відновлення соціальних зв'язків. В умовах війни цей підхід набуває особливої актуальності, оскільки традиційні судові методи часто не здатні врахувати глибину психологічної травми, спричиненої бойовими діями. Коли дитина опиняється в конфлікті з законом під час війни, це часто є наслідком екстремального стресу, втрати опіки або руйнування базових моральних орієнтирів суспільства, тому відновний підхід розглядає правопорушення як симптом трагедії, а не лише як прояв злої волі.

Центральне місце в цій системі посідає медіація та програми виведення неповнолітніх із кримінального процесу, що дозволяє уникнути таврування дитини як злочинця. Замість позбавлення волі, яке в умовах війни може лише озлобити підлітка, використовуються заходи реабілітації, де ключову роль відіграють психологи, соціальні педагоги та громада. Важливим аспектом є також робота з дітьми, які постраждали від окупації або були втягнуті в мілітаризовані формування агресора: міжнародні стандарти вимагають сприймати таких дітей насамперед як жертв воєнних злочинів, забезпечуючи їхнє право на безпечне повернення до мирного життя без ретравматизації під час юридичних процедур.

Застосування відновних практик дозволяє забезпечити принцип найкращих інтересів дитини навіть у найважчі часи, створюючи простір для каяття, прощення та відшкодування шкоди поза стінами тюрем. Це сприяє не лише індивідуальному порятунку неповнолітнього, а й загальному оздоровленню суспільства, запобігаючи криміналізації покоління, яке вимушене дорослішати під звуки сирен. Таким чином, відновне правосуддя стає містком між правосуддям перехідного періоду та щоденним захистом прав людини, де головною метою є не покарання за минуле, а розбудова безпечного майбутнього для дитини.

Анотація

Відновне правосуддя в контексті війни виконує роль не просто юридичної процедури, а важливого запобіжника, що не дозволяє дитині, яка постраждала від обставин агресії, стати частиною кримінального світу. В умовах збройного конфлікту межа між правопорушником і жертвою часто розмивається, оскільки підліток може вчинити протиправну дію через гостру реакцію на стрес, втрату батьківської опіки або під впливом ворожої пропаганди та маніпуляцій. Відновний підхід у таких випадках дозволяє системі захисту прав дитини діяти превентивно, фокусуючись на причинах поведінки, а не лише на її наслідках. Особливе місце в цій системі посідає робота з травмою, яка є невід'ємною частиною захисту прав дитини сьогодні. Процес медіації в умовах війни обов'язково супроводжується залученням психологів, які спеціалізуються на кризових станах. Це допомагає дитині пропрацювати гнів або відчай, які могли стати каталізатором злочину, і водночас дає потерпілій стороні можливість отримати відповіді, які звичайний суд не надає. Такий підхід сприяє деескалації напруги в громадах, що особливо важливо для територій, які перебували в окупації або безпосередній близькості до зони бойових дій, де рівень соціальної тривоги є надзвичайно високим.

Крім того, відновне правосуддя в системі захисту прав дитини забезпечує виконання міжнародних стандартів, що закріплено в Конвенції ООН про права дитини. В умовах агресії, коли державні інституції працюють у посиленому режимі, медіація значно розвантажує судову систему, дозволяючи зосередити ресурси на тяжких злочинах, водночас забезпечуючи швидку та ефективну ресоціалізацію неповнолітніх. Це створює умови, за яких дитина не випадає з освітнього та соціального процесу, а повертається до нього з усвідомленою відповідальністю та підтримкою фахівців.

Література

1. Декларація прав дитини, Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 21 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 21 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
4. Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text
6. Європейська конвенція про усиновлення дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text
7. Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text
8. Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни 1949 р. URL: https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/geneva-convention-4.htm
9. Конвенція про опіку над неповнолітніми. URL: https://www.hcch.net/fr/instruments/the-old-conventions/1902-guardianship-convention
10. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
11. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text
12. Римський Статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
13. Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
14. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#n38
15. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text
16. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: https://rm.coe.int/16804c2188
17. Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://regulation.gov.ua/documents/id124569
18. Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх : Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

19. General comment № 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child
20. UN Approach to Justice for Children : Guidance Note of the Secretary-General (September 2008). URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Guidance_Note_of_the_SG_UN_Approach_to_Justice_for_Children.pdf
21. United Nations Model Strategies and Practical Measures on the Elimination of Violence against Children in the Field of Crime Prevention and Criminal Justice : Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2014. URL: https://www.refworld.org/ru/legal/resolution/unga/2015/ru/103665
22. Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System : Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system
23. Justice in Matters Involving Children in Conflict with the Law: Model Law on Juvenile Justice and Related Commentary / United Nations Office on Drugs and Crime. New York : United Nations, 2013. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Justice_Matters_Involving-Web_version.pdf
24. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2028 року : Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 708-2025-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-р#n17
25. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19
26. Справа «Ічин та інші проти України» (Заяви NN 28189/04 і 28192/04). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_661
27. Справа «Свершов проти України» (Заява № 35231/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_428#Text
28. Справа «Будан проти України» (Заява № 38800/12) URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_b06
29. Справа «Корнейкова проти України» (Заява № 39884/05) URL: https://precedent.in.ua/2015/11/18/kornejkova-protyv-ukrayny/
30. Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства (T. and V. v. United Kingdom). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text
31. Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. 444 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05
32. Бліхар В. С., Дробиняк О. В. Філософсько-правовий аналіз інституту ювенальної юстиції : монографія. Хмельницький : ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 320 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3557